

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΜΑΡΤΖΕΛΟΣ

ΟΡΘΟΔΟΞΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΘΡΗΣΚΕΙΑΚΟΣ ΔΙΑΛΟΓΟΣ

Εισαγωγή

Τα τεράστια προβλήματα, οι διωγμοί και οι κίνδυνοι που αντιμετώπιζον εδώ και αιώνες οι ιεραπόστολοι και οι πιστοί των διαφόρων χριστιανικών ομολογιών από τους φανατισμένους οπαδούς παραδοσιακών θρησκειών σε χώρες κυρίως της Ασίας και της Αφρικής, αλλά και η έξαρση του θρησκευτικού και ιδιαίτερα του ισλαμικού φανατισμού των τελευταίων δεκαετιών που αποτελεί σοβαρή απειλή για την παγκόσμια ειρήνη, οδήγησαν τόσο το ΠΣΕ όσο και τη Ρωμαιοκαθολική και την Ορθόδοξη Εκκλησία να συνειδητοποιήσουν την αναγκαιότητα του διαθρησκειακού διαλόγου ως του πλέον πρόσφορου μέσου για την αντιμετώπιση των ποικίλων κοινωνικών προβλημάτων που απορρέουν από τη συνάντηση ή τη συνύπαρξη ετερόκλητων θρησκευτικών ομάδων μέσα στα πλαίσια τόσο του σύγχρονου κράτους όσο και της παγκόσμιας κοινότητας.

Βέβαια ο διαθρησκειακός διάλογος ως μέσο για την υπέρβαση των δυσκολιών που συνεπάγεται η συμβίωση των Χριστιανών με ετεροθρήσκους δεν ήταν άγνωστος στην πρακτική και την ιστορία της Εκκλησίας και ιδιαίτερα της Ορθοδοξίας. Από τα πρώτα βήματά της η Εκκλησία διαλέχθηκε με τον Ιουδαϊσμό και τον Ελληνισμό, παρά το γεγονός ότι τα συγγράμματα των χριστιανών συγγραφέων, με τα οποία πραγματοποιείται αυτός ο διάλογος, έχουν ως επί το πλείστον απολογητικό και αντιρρητικό χαρακτήρα¹. Ιδιαίτερα όμως από τη στιγμή που οι Άραβες και στη συνέχεια οι Οθωμανοί κατέλαβαν περιοχές της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας με χριστιανικούς πληθυσμούς και η συμβίωση χριστιανών με μουσουλμάνους ήταν αναπόφευκτη, ο διάλογος της Ορθοδοξίας με το Ισλάμ ήταν για την Ορθόδοξη Εκκλησία αδήριτη ανάγκη. Μεγάλοι πατέρες και θεολόγοι της Ορθόδοξης Εκκλησίας, όπως ο Ιωάννης ο Δαμασκηνός, ο Γρηγόριος ο Παλαμάς, ο Ιωσήφ Βρυέννιος, αλλά και αυτοκράτορες του Βυζαντίου, όπως ο Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγος, επιχείρησαν αξιόλογο διάλογο με το Ισλάμ λόγω των σχετικών προκλήσεων που αντιμετώπισαν². Ανάλογες, καίτοι

¹ Βλ. λ.χ. τα έργα του Ιουστίνου φιλοσόφου και μάρτυρος, *Διάλογος προς Τρύφωνα Ιουδαίον*, PG 6, 471 A – 800 D, *Λόγος προς Έλληνας*, PG 6, 229 A – 240 A, και *Λόγος παραινετικός προς Έλληνας*, PG 6, 241 A – 312 A, καθώς και τα έργα του Αθηναγόρου, *Πρεσβεία περί Χριστιανών*, PG 6, 889 A – 972 C και του Τατιανού, *Προς Έλληνας*, PG 6, 804 A – 888 B.

² Βλ. Γρ. Δ. Ζιάκα, «Το Οικουμενικό Πατριαρχείο και ο διάλογος με το Ισλάμ», στο *Φανάρι*, 400 χρόνια, Εκδ. Οικουμενικού Πατριαρχείου 2001, σ. 579 εξ. και του ίδιου, *Θρησκευτολογικά μελετήματα, τόμ. Α΄ (Ζώντας αρμονικά με τους ανθρώπους)*, Εκδ. Βάνιας, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 240 εξ.

περιορισμένες προσπάθειες διαθρησκειακού διαλόγου μπορεί κανείς να εντοπίσει και στη μεσαιωνική Δύση κυρίως κατά τη συνάντηση του Χριστιανισμού με το Ισλάμ στην Ιβηρική χερσόνησο.

Ωστόσο από τα μέσα του 20ού αι. και εξής η ανάγκη του διαθρησκειακού διαλόγου έγινε περισσότερο αισθητή από οποιαδήποτε άλλη εποχή. Σ' αυτό συνετέλεσε καθοριστικά η στενή αλληλεξάρτηση των διάφορων κοινωνικών ομάδων, εθνών και πολιτισμών, που υπήρξε ένα από τα βασικά γνωρίσματα της εποχής μας. Καίτοι η αλληλεξάρτηση αυτή χαρακτηρίζει έντονα κυρίως την οικονομία, την πολιτική και την κοινωνική ζωή με τη μορφή της παγκοσμιοποίησης, δημιούργησε ωστόσο μια νέα πραγματικότητα, στην οποία ο κίνδυνος των θρησκευτικών αντιπαραθέσεων, όταν μάλιστα αυτές τροφοδοτούνται από το φανατισμό και τη μισαλλοδοξία, μπορεί να αποβεί μοιραίος για την παγκόσμια ειρήνη. Τα τραγικά γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου του 2001, που χαρακτηρίστηκε ως «η ημέρα που άλλαξε τον κόσμο», αλλά και όσα ακολούθησαν στη συνέχεια, κατέδειξαν και επιβεβαίωσαν με τον πιο εύγλωττο τρόπο την αναγκαιότητα του διαλόγου και της συνεργασίας των διαφόρων θρησκευτικών ηγετών, προκειμένου να μη μεταβάλλεται η θρησκεία σε όργανο εξυπηρέτησης εθνικιστικών επιδιώξεων και πολιτικών σκοπιμοτήτων εις βάρος όχι μόνο της ανθρωπότητας, αλλά ουσιαστικά και της ίδιας της θρησκείας. Όπως πολύ εύστοχα επισημάνθηκε ήδη στη διακήρυξη της Βέρνης (1994), «ο πόλεμος εν ονόματι της θρησκείας είναι πόλεμος εναντίον της θρησκείας».

α. Ο διαθρησκειακός διάλογος στα πλαίσια της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών

Μέσα στα πλαίσια της παραπάνω προβληματικής που σφράγισε από τα μέσα του 20^{ου} αι. καθοριστικά την εποχή μας τόσο το ΠΣΕ όσο και η Ρωμαιοκαθολική και η Ορθόδοξη Εκκλησία έδωσαν ιδιαίτερη έμφαση στη σύγκληση είτε διμερών είτε πολυμερών διαθρησκειακών διασκέψεων και μάλιστα κατά πυκνά χρονικά διαστήματα. Καίτοι ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αι. στις παγκόσμιες ιεραποστολικές διασκέψεις του Εδιμβούργου (1910), των Ιεροσολύμων (1928) και του Τάμπαραμ των Ινδιών (1938) είχαν γίνει κάποιες προσπάθειες κατανόησης της σωτηριολογικής σημασίας των άλλων θρησκειών, προκειμένου να καθορισθεί η ανάλογη ιεραποστολική μεθοδολογία που θα έπρεπε να ακολουθήσουν οι Εκκλησίες, δεν μπορούσε ακόμη να γίνει δεκτή η αναγκαιότητα του διαθρησκειακού διαλόγου στα πλαίσια του ΠΣΕ. Τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν κυρίως λόγω του νέου πνεύματος που έπνευσε στη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία με τη Β' Βατικανή Σύνοδο³.

³ Βλ. Γ. Ν. Λαϊμόπουλου, «Παγκόσμιο Συμβούλιο Εκκλησιών και διαθρησκειακός διάλογος», στο *Καθ' οδόν*, τεύχ. 3 (1992), σ. 44.

Η σύνοδος αυτή, συνειδητοποιώντας την ανάγκη της διαθρησκειακής συνεργασίας για την αντιμετώπιση των σύγχρονων ιεραποστολικών και κοινωνικών προβλημάτων, αφενός συνέστησε τη Γραμματεία για τις μη-χριστιανικές θρησκείες (1964), που εξελίχθηκε στη συνέχεια στο Ποντιφικό Συμβούλιο για το διαθρησκειακό διάλογο (1989), και αφετέρου εξέδωσε τη συνοδική εγκύκλιο *Nostra Aetate* (28 Οκτωβρίου 1965),⁴ με την οποία προέτρεπε τους ρωμαιοκαθολικούς πιστούς «να δώσουν μαρτυρία της χριστιανικής πίστης και ζωής με σύνεση και αγάπη, με διάλογο και συνεργασία με τους οπαδούς των άλλων θρησκειών, αναγνωρίζοντας, διατηρώντας και προωθώντας τα πνευματικά και ηθικά στοιχεία, καθώς και τις αξίες που υπάρχουν στην κοινωνία και τον πολιτισμό τους»⁵. Προς το σκοπό αυτό μάλιστα διοργάνωσε η ίδια τρεις διαθρησκειακές συναντήσεις στην Αссίζη (1986, 1994 και 2002) και μία διαθρησκειακή Συνέλευση στη Ρώμη (Βατικανό, 25-28 Οκτωβρίου 1999) με εκπροσώπους σχεδόν όλου του θρησκειακού φάσματος⁶.

Υπό την πίεση του νέου αυτού πνεύματος στους κόλπους της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας το ΠΣΕ πραγματοποίησε σειρά διαθρησκειακών συναντήσεων και συνεδρίων κυρίως μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων και συνέστησε το 1971 το τμήμα διαλόγου με τις άλλες θρησκείες και ιδεολογίες, εκφράζοντας έτσι την ευαισθησία πολλών εκκλησιών, ιδιαίτερα αυτών του τρίτου κόσμου, σχετικά με το θέμα των σχέσεων με τις άλλες θρησκείες⁷. Ιδιαίτερα μάλιστα κατά την Θ΄ Γενική Συνέλευση που πραγματοποιήθηκε μεταξύ 14 και 23 Φεβρουαρίου 2006 στο Porto Alegre της Βραζιλίας ο διαθρησκειακός διάλογος τόσο στα πλαίσια του ΠΣΕ όσο και στα πλαίσια των επί μέρους Εκκλησιών – μελών του θεωρήθηκε ως το αναγκαίο μέσο για την υπέρβαση των ποικίλων κοινωνικών προβλημάτων που μαστίζουν την ανθρωπότητα⁸. Προς το σκοπό αυτό μάλιστα η Κεντρική Επιτροπή του ΠΣΕ (30 Αυγούστου – 6 Σεπτεμβρίου 2006) αποφάσισε ώστε ένα από τα επτά προγράμματα που συνιστούν το προγραμματικό πλαίσιο της επόμενης επταετίας (2006-2013) να αναφέρεται αποκλειστικά στο διαθρησκειακό διάλογο και τη συνεργασία με τις άλλες θρησκείες, με

⁴ Βλ. W. Teasdale, «Interreligious Dialogue since Vatican II. The monastic contemplative Dimension», στο *Spirituality today* 43,2 (1991), σ. 123.

⁵ *Nostra Aetate* 2

⁶ Βλ. σχετικά Γ. Δ. Μαρτζέλου, «Η Διαθρησκειακή Συνέλευση της Ρώμης (Βατικανό, 25-28 Οκτωβρίου 1999)», στο *Επιστημονική Επετηρίδα Θεολογικής Σχολής, Νέα Σειρά, Τμήμα Θεολογίας*, 10 (2000), σ. 113 κ.ε.: Martzelos, G. D., «The Inter-Religious Assembly in Rome (Vatican, 25-28 October, 1999)», στο *Orthodoxe Theologie zwischen Ost und West. Festschrift für Prof. Theodor Nikolaou*, Verlag Otto Lembeck, Frankfurt am Main 2002, σ. 587 κ.ε.

⁷ Βλ. και Γ. Ν. Λαιμόπουλου, *όπ. παρ.*, σ. 45.

⁸ Βλ. Document No PIC 03-7 («Minute on mutual respect, responsibility and dialogue with people of other faiths»), στο <http://www.wcc-assembly.info/en/theme-issues/assembly-documents/1-statements-documents-adopted/international-affairs/report-from-the-public-issues-committee/people-of-other-faiths.html>.

στόχο τη διαθρησκειακή συνεργασία των διαφόρων θρησκευτικών ηγετών και κοινοτήτων για την από κοινού αντιμετώπιση των ποικίλων κοινωνικών και λοιπών προβλημάτων που χαρακτηρίζουν κυρίως τις πολυθρησκευτικές κοινωνίες⁹.

β. Η πρόκληση του διαθρησκειακού διαλόγου και η Ορθόδοξη Εκκλησία

Αν και ο σκοπός, στον οποίο απέβλεπε ο διαθρησκειακός διάλογος, όπως διαγράφεται από τις βασικές αρχές του ΠΣΕ, συνίστατο κυρίως στην επικράτηση της θρησκευτικής ελευθερίας και στην προσφορά της χριστιανικής μαρτυρίας μέσα στα πλαίσια των πολυθρησκειακών και πολυπολιτισμικών κοινωνιών, στις οποίες ζούν και αναπτύσσονται ως επί το πλείστον οι τριτοκοσμικές χριστιανικές εκκλησίες, οι Ορθόδοξες Εκκλησίες-μέλη του ΠΣΕ είχαν αρχικά σοβαρές επιφυλάξεις και άσκησαν αυστηρή κριτική για τα διαθρησκειακά αυτά ανοίγματα και τους νέους στόχους του Συμβουλίου. Ωστόσο δεν θα πρέπει να παραβλέψουμε ότι ήδη κατά την Α΄ Πανορθόδοξη Διάσκεψη της Ρόδου (1961), δηλ. πριν από την εκδήλωση του διαθρησκειακού ενδιαφέροντος της Β΄ Βατικανής Συνόδου, η Ορθόδοξη Εκκλησία συμπεριέλαβε στην Ημερησία Διάταξη της μέλλουσας να συνέλθει Αγίας και Μεγάλης Συνόδου τόσο το θέμα «Ορθοδοξία και άλλαι θρησκείαι» όσο και το θέμα «Συμβολή των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών στην επικράτηση των χριστιανικών ιδεωδών της ειρήνης, της ελευθερίας, της αδελφοσύνης και της αγάπης μεταξύ των λαών»¹⁰.

Σταθμό στη συνειδητοποίηση της αναγκαιότητας του διαθρησκειακού διαλόγου σε πανορθόδοξο επίπεδο αποτέλεσε η Α΄ Προσυνοδική Πανορθόδοξη Διάσκεψη (Σαμπεζύ, 1976), η οποία, όπως αναφέρεται επί λέξει, «εκφράζουσα την επιθυμία της Ορθοδόξου Εκκλησίας να συμβάλει εις την διαθρησκειακήν συνεννόησιν και συνεργασίαν, δι' αυτής δε εις την απάλειψιν του φανατισμού από πάσης πλευράς, και τοιουτοτρόπως εις την συμφιλίωσιν των λαών και επικράτησιν των ιδεωδών της ελευθερίας και της ειρήνης εις τον κόσμον προς εξυπηρέτησιν του συγχρόνου ανθρώπου, ανεξαρτήτως φυλής και θρησκευάματος, απεφάσισεν όπως η Ορθόδοξος Εκκλησία συνεργασθή προς τούτο μετά των άλλων, εκτός του χριστιανισμού, θρησκευμάτων»¹¹. Η επιθυμία δε αυτή της Ορθοδόξου Εκκλησίας εκφράστηκε εκ νέου και

⁹ Βλ. το Πρόγραμμα της Κεντρικής Επιτροπής Ρ6 (*Inter-religious Dialogue and Cooperation*), στο <http://www.oikoumene.org/en/resources/documents/central-committee/geneva-2006/reports-and-documents/programme-plans-2007-2013-summary.html#c9397>.

¹⁰ Βλ. όπ. παρ., σ. 46 εξ.

¹¹ Βλ. «Ανακοινωθέν της Α΄ Προσυνοδικής Πανορθόδοξου Διασκέψεως», στο *Επίσκεψις* 158 (1-12-1976), σ. 4. Βλ και Δαμασκηνού Παπανδρέου (Μητροπολίτου Ελβετίας), *Λόγος Διαλόγου (Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας)*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997, σ. 310.

συστηματικότερα δια των κατά τόπους Ορθοδόξων Εκκλησιών στη σχετική Διακήρυξη της Γ΄ Προσυνοδικής Πανορθόδοξης Διάσκεψης (Σαμπεζύ, 1986), η οποία μάλιστα ύστερα από μακροχρόνια επεξεργασία έγινε ομόφωνα αποδεκτή και ως τέτοια υποβλήθηκε στην Αγία και Μεγάλη Σύνοδο, εκφράζοντας πλέον την επίσημη επί του θέματος αυτού θέση της Ορθοδόξου Εκκλησίας.¹² Το πνεύμα των πανορθόδοξων αυτών Διακηρύξεων δεν θεμελιώνεται σε εγκοσμιοκρατικές εκκλησιαστικο-πολιτικές σκοπιμότητες, αλλά πηγάζει από την ίδια την ουσία του χριστιανικού μηνύματος και τη θεολογία ιδιαίτερα της Ορθοδόξου Εκκλησίας. Η έννοια του Θεού ως αγάπης που εκχύνεται αδιακρίτως σ' ολόκληρο τον κόσμο, ο σεβασμός της ελευθερίας του ανθρώπινου προσώπου ως δημιουργήματος κατ' εικόνα Θεού και το χρέος των Χριστιανών να αγαπούν τους πάντες κατά το πρότυπο του Χριστού και να ενδιαφέρονται για την επικράτηση της ειρήνης στον κόσμο αποτελούν βασικές αρχές της ορθοδόξου παραδόσεως, που διαπνέουν απ' άκρου εις άκρον τις ανωτέρω πανορθόδοξες αποφάσεις σχετικά με την προώθηση του διαθρησκειακού διαλόγου.

Μέσα σ' αυτό το πνεύμα των πανορθόδοξως ειλημμένων αποφάσεων το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε συνεργασία με αρμόδιους πολιτικούς και θρησκευτικούς φορείς πρωτοστάτησε στη διοργάνωση αφενός διμερών Ακαδημαϊκών Διασκέψεων με τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ και αφετέρου Διαθρησκειακών Συνεδρίων και Συναντήσεων ηγετών και εκπροσώπων των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών, του Ιουδαϊσμού, του Χριστιανισμού και του Ισλαμισμού.

Οι Ακαδημαϊκές Διασκέψεις με τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ ξεκίνησαν χάρις στις πρωτοβουλίες του διευθυντού του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ (Γενεύη) Σεβ. Μητροπολίτη τότε Ελβετίας και νυν Αδριανουπόλεως κ. Δαμασκηνού.

Με τον Ιουδαϊσμό, ύστερα από μια προκαταρκτική συνάντηση εκπροσώπων των δύο θρησκειών που έγινε στη Γενεύη το 1976, πραγματοποιήθηκαν μέχρι τώρα πέντε Ακαδημαϊκές Διασκέψεις. Η πρώτη έλαβε χώρα στη Λουκέρνη (16-18 Μαρτίου 1977) με θέμα «Η έννοια του νόμου στην Παλαιά και την Καινή Διαθήκη», η δεύτερη στο Βουκουρέστι (29-31 Οκτωβρίου 1979) με θέμα «Παράδοση και Κοινότητα στον Ιουδαϊσμό και την Ορθόδοξη Εκκλησία», η τρίτη στην Αθήνα (21-24 Μαρτίου 1993) με θέμα «Συνέχεια και ανανέωση», η τέταρτη στη Μααλέχ Χασαμίσα της Ιερουσαλήμ (13-16 Δεκεμβρίου 1998) με θέμα «Η αντιμετώπιση του σύγχρονου κόσμου από την Ορθοδοξία και τον Ιουδαϊσμό» και η πέμπτη στη Θεσσαλονίκη (27-29

¹² Βλ. «Η συμβολή της Ορθοδόξου Εκκλησίας εις επικράτησιν της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της αδελφοσύνης και της αγάπης μεταξύ των λαών, και άρσιν των φυλετικών και λοιπών διακρίσεων», στο *Επίσκεψις* 369 (15-12-1986), σ. 19. Βλ. και Ι. Βγία – Π. Βασιλειάδη, *Ορθόδοξη χριστιανική μαρτυρία. Εκκλησία – Κοινωνία – Οικουμένη Ι*, Εκδ. Τέρτιος, Κατερίνη 1989, σ. 164.

Μαΐου 2003) με θέμα «Η πιστότητα στις πηγές: κοινή δέσμευση για την ειρήνη και τη δικαιοσύνη»¹³. Στόχος αυτών των Διασκέψεων υπήρξε η επισήμανση κοινών στοιχείων των παραδόσεων των δύο θρησκειών, που τροφοδοτούν τη θρησκευτική εμπειρία και την πνευματικότητα των πιστών τους. Πρέπει επίσης να τονίσουμε ότι και οι δύο πλευρές έχουν υπογραμμίσει αφενός την αναγκαιότητα της απόλυτης και άνευ όρων συνταγματικής και νομοθετικής εγγύησης της πλήρους ελευθερίας της συνειδήσεως, καθώς και κάθε άλλης θρησκευτικής ελευθερίας για όλους τους υπηκόους του κράτους του Ισραήλ ή των χριστιανικών και ισλαμικών κρατών και αφετέρου τη νομοθετική προστασία τόσο της ισότητας όλων ενώπιον του νόμου όσο και των διεθνώς αναγνωρισμένων κοινωνικών δικαιωμάτων.

Πολύ περισσότερες και τακτικότερες υπήρξαν οι Ακαδημαϊκές Διασκέψεις με το Ισλάμ, χάρις στη συνεργασία του Ορθοδόξου Κέντρου του Οικουμενικού Πατριαρχείου στο Σαμπεζύ με τη Βασιλική Ακαδημία της Ιορδανίας (Αμμάν) για την έρευνα του ισλαμικού πολιτισμού (Al-Albait Foundation), με την ένθερμη μάλιστα υποστήριξη του πρίγκιπα – διαδόχου της Ιορδανίας Χασάν. Μέχρι τώρα, ύστερα από δύο προπαρασκευαστικές Συναντήσεις που έγιναν, η πρώτη στο Windsor της Αγγλίας (1984) και η δεύτερη στο Αμμάν της Ιορδανίας (1985), πραγματοποιήθηκαν δέκα Διασκέψεις. Η πρώτη Διάσκεψη έλαβε χώρα στο Σαμπεζύ της Γενεύης (16-20 Νοεμβρίου 1986) με θέμα «Αυθεντία και θρησκεία», η δεύτερη στο Αμμάν της Ιορδανίας (20-25 Νοεμβρίου 1987) με θέμα «Πρότυπα ιστορικής συνυπάρξεως μουσουλμάνων και χριστιανών και μελλοντικές προοπτικές», η τρίτη στο Σαμπεζύ (12-15 Δεκεμβρίου 1988) με θέμα «Ειρήνη και δικαιοσύνη», η τέταρτη στην Κων/πολη (10-14 Σεπτεμβρίου 1989) με θέμα «Ο θρησκευτικός πλουραλισμός και τα όριά του», η πέμπτη στο Αμμάν (26-28 Ιουλίου 1993) με θέμα «Οι νέοι και οι αξίες της μετριοπάθειας», η έκτη στην Αθήνα (8-10 Σεπτεμβρίου 1994) με θέμα «Παιδεία για κατανόηση και συνεργασία», η έβδομη στο Αμμάν (3-5 Ιουνίου 1996) με θέμα «Το εκπαιδευτικό σύστημα στο Ισλάμ και τον Χριστιανισμό», η όγδοη στην Κων/πολη (3-5 Ιουνίου 1997) με θέμα «Προοπτικές συνεργασίας και συμμετοχής μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων ενώπιον της τρίτης χιλιετίας», η ένατη στο Αμμάν (10-12 Νοεμβρίου 1998) με θέμα «Μουσουλμάνοι και Χριστιανοί στη σύγχρονη κοινωνία. Η εικόνα του άλλου και το νόημα της ισοπολιτείας» και η δέκατη στο Μπαχρέϊν (28-30 Οκτωβρίου 2002) με θέμα «Ο ρόλος της θρησκείας για την ειρηνική συνύπαρξη στη σύγχρονη κοινωνία»¹⁴. Στις Διασκέψεις αυτές

¹³ Βλ. Δαμασκηνού Παπανδρέου (Μητροπολίτου Ελβετίας), όπ. παρ., σ. 311 κ.ε.

¹⁴ Βλ. του ίδιου, «Ο ακαδημαϊκός διάλογος χριστιανών και μουσουλμάνων», στο *Καθ' οδόν*, τεύχ. 3 (1992), σ. 7 κ.ε. και *Λόγος Διαλόγου (Η Ορθοδοξία ενώπιον της τρίτης χιλιετίας)*, Εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 1997, σ. 316 κ.ε. Βλ. και Γρ. Δ. Ζιάκα, όπ. παρ., σ. 309 κ.ε.

συμμετείχαν εκπρόσωποι της θρησκευτικής και πολιτικής ηγεσίας, καθώς και ειδικοί ακαδημαϊκοί ερευνητές, με σκοπό να μελετήσουν σε βάθος τις προϋποθέσεις συνεργασίας των δύο θρησκειών για την αντιμετώπιση των προβλημάτων που σχετίζονται με την ειρηνική συνύπαρξη και την αμοιβαία κατανόηση των πιστών τους. Τα πορίσματα των Διασκέψεων αυτών υπήρξαν αρκετά ενθαρρυντικά και ευοίωνα για την περαιτέρω συνέχιση παρόμοιων διαθρησκειακών πρωτοβουλιών. Φάνηκε ήδη σαφώς με βάση τις πηγές των δύο θρησκειών ότι ο θρησκευτικός φανατισμός είναι ασυμβίβαστος όχι μόνο με το πνεύμα του Χριστιανισμού, αλλά και με το μήνυμα του Ισλάμ¹⁵.

Εκτός από τις παραπάνω ακαδημαϊκές Διασκέψεις το Οικουμενικό Πατριαρχείο, όπως είπαμε, ανέπτυξε πρωτοβουλίες για την πραγματοποίηση όχι μόνο Διεθνών Διαθρησκειακών Συνεδρίων αλλά και Συναντήσεων ηγετών και εκπροσώπων των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών. Μέχρι τώρα πραγματοποιήθηκαν δύο Διεθνή Διαθρησκειακά Συνέδρια και τρεις Διαθρησκειακές Συναντήσεις.

Όσον αφορά τα Διαθρησκειακά Συνέδρια, και τα δύο πραγματοποιήθηκαν στην Κωνσταντινούπολη σε συνεργασία του Οικουμενικού Πατριαρχείου με το Ίδρυμα της Νέας Υόρκης «Κραυγή της συνειδήσεως» και είχαν ως θέμα «Ειρήνη και Ανεξιθρησκεία». Το πρώτο έλαβε χώρα μεταξύ 7-9 Φεβρουαρίου 1994 και κατέληξε στην περίφημη *Διακήρυξη του Βοσπόρου*, η οποία καταδικάζει κάθε μορφή πολέμου και κυρίως του πολέμου εν ονόματι της θρησκείας, τονίζοντας την ανάγκη συνεργασίας των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών για την επικράτηση της ειρήνης, της αμοιβαίας ανοχής και συνυπάρξεως στον κόσμο, στον οποίο η έξαρση του εθνικισμού οδηγεί σε συγκρούσεις και αιματοχυσίες. Γι' αυτό και υπογραμμίζει την υποχρέωση των πολιτικών και θρησκευτικών ηγετών να καλλιεργήσουν και να προωθήσουν με κάθε μέσο το διάλογο μεταξύ των ανθρώπων και των λαών για την οικοδόμηση της αμοιβαίας εμπιστοσύνης, της αγάπης και του αλληλοσεβασμού¹⁶. Στο δεύτερο που συνήλθε μεταξύ 7 και 9 Νοεμβρίου 2005 ο Παναγιώτατος Οικουμενικός Πατριάρχης στην εναρκτήρια ομιλία του υπογράμμισε την ανάγκη της ειρηνικής συνύπαρξης των οπαδών διαφορετικών θρησκειών για το καλό τόσο των πιστών όσο και των απίστων και εξέφρασε την ελπίδα ότι η εν λόγω Συνάντηση θα αποκαλύψει τις δυνατότητες κατανόησης, ή τουλάχιστον την απεμπλοκή της θρησκείας από γεγονότα που οδηγούν σε συγκρούσεις¹⁷.

¹⁵ Βλ. Γρ. Δ. Ζιάκα, *όπ. παρ.*, σ. 394.

¹⁶ Βλ. *όπ. παρ.* 254 εξ.

¹⁷ Βλ. <http://www.ec-patr.gr/synedria>, Ειρήνη – Συμφιλίωση II, *Χαιρετισμός της Α.Θ. Παναγιώτητος, του Οικουμενικού Πατριάρχου κ.κ. Βαρθολομαίου, κατά την έναρξιν του Διαθρησκειακού Συνεδρίου επί του θέματος "Ειρήνη και Ανεξιθρησκεία Β" (07/11/2005)*.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσαμε να αναφέρουμε και το διήμερο Διαθρησκευτικό Σεμινάριο που πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου στην Ι. Μονή Βλατάδων της Θεσσαλονίκης (16-17 Ιανουαρίου 2001) με θέμα «Η επίτευξη αλληλοκατανόησης μεταξύ των ΜΜΕ και των θρησκευτικών Κοινοτήτων της Νοτιοανατολικής Ευρώπης». Το Σεμινάριο αυτό, στο οποίο συμμετείχαν εκπρόσωποι των Χριστιανικών Εκκλησιών και Δογμάτων της Ανατολικής και Δυτικής Ευρώπης, θρησκευτικοί ηγέτες του μουσουλμανικού κόσμου της περιοχής της Ν.Α. Ευρώπης, εκπρόσωποι πολιτικών αρχών, καθώς και δημοσιογράφοι από διάφορες χώρες της Ευρώπης, είχε ως στόχο, μέσα στα πλαίσια της προσπάθειας για την αποκατάσταση της ειρήνης και της αρμονικής συμβίωσης των λαών του Βαλκανικού χώρου, την εξοικείωση των δημοσιογράφων της Δυτικής Ευρώπης με τις ιστορικές, πολιτισμικές και θρησκευτικές ιδιαιτερότητες των Βαλκανίων, οι οποίες δεν ήταν αρκετά γνωστές στη Δυτική κοινή γνώμη¹⁸.

Μεγάλη επίσης διεθνή απήχηση είχαν και οι Διαθρησκευτικές Συναντήσεις που προέβλεπαν σημαντικό τον ειρηνοποιό ρόλο της Ορθοδοξίας ανά τον κόσμο.

Η Α΄ Διαθρησκευτική Συνάντηση πραγματοποιήθηκε υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου και της Ευρωπαϊκής Ένωσης στις Βρυξέλλες (19-20 Δεκεμβρίου 2001) με θέμα «Η ειρήνη του Θεού εν τω κόσμω». Σ' αυτήν έλαβαν μέρος πάνω από 80 θρησκευτικοί λειτουργοί και καθηγητές Θεολογίας των τριών παραπάνω μονοθεϊστικών θρησκειών, που προέρχονταν από τις περισσότερες χώρες της Αμερικής, της Ευρώπης, της Μέσης Ανατολής και της Βόρειας Αφρικής. Όπως τόνισε στην εναρκτήρια ομιλία του ο Παναγιώτατος Οικουμενικός Πατριάρχης, «Τα πασίγνωστα τραγικά γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου του λήγοντος έτους μας επιβάλλουν να αποκαλύψωμεν εις όλους τους λαούς το ειρηνικόν και φιλειρηνικόν πρόσωπον του Θεού και να διασκεδάσωμεν την εντύπωσιν ότι ο Θεός ευλογεί τας ανθρωποθυσίας... Δια τούτο παρακαλούμεν θερμώς εαυτούς και αλλήλους να αφήσωμεν κάθε πολιτικήν προσέγγισιν του θέματος της ειρήνης εκτός της αιθούσης ταύτης και να δώσωμεν εις τους πιστούς μας και τον κόσμον όλον ανόθευτον το ειρηνοποιόν μήνυμα του ενός και μόνου αληθινού Θεού»¹⁹. Βέβαια τα γεγονότα της 11^{ης} Σεπτεμβρίου του 2001, όπως φάνηκε ήδη απ' όσα είπαμε, δεν αποτέλεσαν ούτε το ορόσημο ούτε την αφετηρία για τις διαθρησκευτικές πρωτοβουλίες του Οικουμενικού Πατριαρχείου· κατέδειξαν όμως σαφώς την αναγκαιότητα και τη χρησιμότητα των

¹⁸ Βλ. <http://www.ec-patr.gr/synedria>, Διαθρησκευτικόν Σεμινάριο για την συμφιλίωσιν και την ειρήνην (16-1-2001), Δελτίο Τύπου.

¹⁹ Βλ. «Η Διαθρησκευτική Συνάντησις των Βρυξελλών», στο *Επίσκεψις* 603 (31-12-2001), σ. 7.

πρωτοβουλιών αυτών για την επικράτηση της ειρήνης και της κοινωνικής δικαιοσύνης στον κόσμο και επιτάχυναν τους ρυθμούς τους.

Η Β΄ Διαθρησκειακή Συνάντηση έλαβε χώρα στη Θεσσαλονίκη (29-30 Μαΐου 2003) υπό την αιγίδα του Οικουμενικού Πατριαρχείου και σε συνεργασία με το ελληνικό Υπουργείο Πολιτισμού μέσα στο πλαίσιο των δραστηριοτήτων της Ελληνικής Προεδρίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με θέμα «Ο διαθρησκειακός διάλογος ως προϋπόθεση του πολιτισμού των πολιτισμών»²⁰.

Η Γ΄ Διαθρησκειακή Συνάντηση πραγματοποιήθηκε εξ αφορμής των Ολυμπιακών Αγώνων της Αθήνας στο Μαρούσι (10-11 Αυγούστου 2004) με πρωτοβουλία του Οικουμενικού Πατριάρχου κ. Βαρθολομαίου και του Ολυμπιακού Δήμου Αμαρουσίου, με θέμα «Θρησκεία, ειρήνη και ολυμπιακό ιδεώδες». Στη Συνάντηση αυτή εκτός από τους εκπροσώπους των τριών μονοθεϊστικών θρησκειών προσκλήθηκαν και παρευρέθηκαν και εκπρόσωποι του Βουδισμού, προκειμένου να προβληθεί από κοινού εκ μέρους των εκπροσώπων των τεσσάρων μεγάλων θρησκειών η ιδιάζουσα αποστολή της Θρησκείας για την ειρηνική συνύπαρξη των ανθρώπων και των λαών στη νέα πραγματικότητα της εποχής μας. Όπως υπογράμμισαν οι εκπρόσωποι των θρησκειών αυτών στη Διακήρυξη του Αμαρουσίου, «Απορρίπτομεν πάσαν μορφήν εθνικιστικών, φυλετικών, θρησκευτικών, κοινωνικών ή άλλων διακρίσεων, δι' ων υποθάλλονται νοσηρά φαινόμενα μισαλλοδοξίας ή και θρησκευτικού φανατισμού, τάσεις δικαιώσεως των πολεμικών συγκρούσεων ή και της οργανωμένης τρομοκρατίας, επί προφανεί ζημία της ειρηνικής συνυπάρξεως των ανθρώπων και των λαών. Διό και απευθύνομεν έκκλησιν προς την πνευματικήν ηγεσίαν των Θρησκειών να εργασθούν και να συνεργασθούν διά την εκτόνωσιν των επικινδύνων αυτών συγκύσεων και αξιόπιστον προώθησιν του θείου θελήματος δι' ειρήνην, κοινωνικήν δικαιοσύνην και σεβασμόν των θεμελιωδών δικαιωμάτων του ανθρώπου»²¹.

Ο διαθρησκειακός διάλογος της Ορθοδοξίας με τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ που ξεκίνησε και συνεχίζει το Οικουμενικό Πατριαρχείο αναδεικνύει το βάθος της ειλικρινούς διαθρησκειακής συνεργασίας όχι μόνο για την υπέρβαση των οδυνηρών εμπειριών και φορτίσεων του ιστορικού παρελθόντος, αλλά και για την από κοινού αντιμετώπιση των σύγχρονων κοινωνικών προβλημάτων που συνιστούν απειλή για τον άνθρωπο και τον κόσμο. Αναφερόμενη στην πολιτική σημασία των διαθρησκειακών πρωτοβουλιών και δραστηριοτήτων του Οικουμενικού Πατριαρχείου η υπουργός Παιδείας της Ελλάδος κ. Μαριέττα Γιαννάκου, επ' ευκαιρία της συμμετοχής της στις εργασίες του Β΄ Διαθρησκειακού

²⁰ Βλ. <http://www.ec-patr.gr/arxeio/d2003-02.htm>.

²¹ Βλ. <http://www.ec-patr.gr/synedria>, Διαθρησκειακή Συνάντησις «Θρησκεία, Ειρήνη και ολυμπιακών ιδεώδες» (Αμαρούσιον-Αθήναι, 10-11 Αυγούστου 2004), Διακήρυξις Αμαρουσίου.

Συνεδρίου στην Κων/πολη (2005), τόνισε επί λέξει τα εξής: «Σε μια εποχή που κινδυνεύουμε να επιβεβαιωθεί σε κάποιο βαθμό το βιβλίο του Χάντιγκτον 'Η σύγκρουση των πολιτισμών', η δουλειά που κάνει το Οικουμενικό Πατριαρχείο σε συνεργασία με μετριοπαθείς μουσουλμάνους, με το Βατικανό, αλλά και με όλα τα δόγματα, ακόμα και με τον Δαλάι Λάμα, προσλαμβάνει τεράστια πολιτική αξία»²².

Υπάρχουν βέβαια ορισμένοι κληρικοί και θεολόγοι μέσα κυρίως στην ελλαδική Ορθοδοξία που είναι αντίθετοι με τις διαθρησκειακές αυτές πρωτοβουλίες, φοβούμενοι το ενδεχόμενο του συγκρητισμού και της σταδιακής αλλοίωσης του ορθόδοξου φρονήματος μέσω της συμμετοχής των Ορθόδοξων στις Διαθρησκειακές αυτές Συναντήσεις. Πρέπει όμως να τονίσουμε ότι οι φόβοι αυτοί είναι τελείως αδικαιολόγητοι, γιατί όλες οι Ορθόδοξες Εκκλησίες που συμμετέχουν στις Συναντήσεις αυτές επιδεικνύουν ιδιαίτερη ευαισθησία για τη διαφύλαξη της ορθόδοξου πίστεως από τον κίνδυνο του συγκρητισμού. Είναι χαρακτηριστικό ότι, ενώ με τη Διακήρυξη της Γ΄ Προσυνοδικής Πανορθόδοξης Διάσκεψης (1986) καλούνται οι Ορθόδοξες Εκκλησίες να συμβάλλουν στη διαθρησκειακή συνεννόηση και συνεργασία για την απάλειψη του φανατισμού, τη συμφιλίωση των λαών και την επικράτηση της ειρήνης και της ελευθερίας στον κόσμο, υπογραμμίζεται ρητά ότι «η συνεργασία αυτή αποκλείει τόσο το συγκρητισμό όσο και την επιδίωξη επιβολής οποιασδήποτε θρησκείας πάνω στους άλλους»²³.

Εξάλλου, όταν κατά την Ζ΄ Γενική Συνέλευση του ΠΣΕ στην Καμπέρρα (1991) έγινε προσπάθεια να συνδυασθεί η χριστιανική διδασκαλία για το Άγ. Πνεύμα με τις ανιμιστικές και πανθειστικές αντιλήψεις των λαών κυρίως της βορειοανατολικής Ασίας²⁴, οι Ορθόδοξοι εξέφρασαν την έντονη αντίθεσή τους σε οποιοδήποτε συγκρητιστικό συμβιβασμό εις βάρος της χριστιανικής πίστεως. Όπως ανέφεραν χαρακτηριστικά «Ο μεταξύ των Εκκλησιών διάλογος επί τω τέλει της ενότητος όλων των Χριστιανών δύναται και πρέπει να επεκταθή και εις διάλογον μετ' άλλων θρησκευτικών παραδόσεων. Οι Ορθόδοξοι έχουν μίαν μακράν εμπειρίαν σχέσεων μετά μελών ετέρων θρησκευμάτων. Ο σεβασμός προς την ανθρωπίνην φύσιν των άλλων και τας ειλικρινείς αυτών πεποιθήσεις απαιτεί ηυξημένας προσπάθειας προς κατανόησιν και ειρηνικάς σχέσεις και, όπου είναι δυνατόν και κατάλληλον, προς συνεργασίαν εις τομείς αμοιβαίου ενδιαφέροντος. Τούτο όμως ουδόλως σημαίνει ότι αι Χριστιανικαί Εκκλησiai,

²² Βλ. <http://news.pathfinder.gr/greece/news/253879.html> (23/11/2005).

²³ Βλ. Ι. Βρία – Π. Βασιλείαδη, *όπ. παρ.*, σ. 164. Βλ. και *Επίσκεψις* 369 (1986), σ. 19.

²⁴ Βλ. σχετικά Γ. Δ. Μαρτζέλου, *Ορθόδοξο δόγμα και θεολογικός προβληματισμός. Μελετήματα δογματικής θεολογίας Α΄*, Εκδ. Π. Πουρναρά, Θεσσαλονίκη 1993, σ. 133 κ.ε. και G. Martzelos, «Theologischer Animismus und orthodoxe Pneumatologie», στο «*Πορευθέντες...*». *Χαριστήριος Τόμος προς τιμήν του Αρχιεπισκόπου Αλβανίας Αναστασίου (Γιαννουλάτου)*, Εκδ. Αρμός, Αθήνα 1997, σ. 127 κ.ε.

ενεργοποιούμενοι δια των διαφόρων φορέων του ΠΣΕ, θα έπρεπε να συμβιβάζονται όσον αφορά εις τας κεντρικές Χριστιανικές αυτών πεποιθήσεις. Οι Ορθόδοξοι φρονούν ότι οιοσδήποτε συγκρητιστικός συμβιβασμός εις τας δραστηριότητας του ΠΣΕ είναι αδόκιμος και έρχεται εις αντίφασιν προς τας κεντρικές θέσεις και τους σκοπούς της οικουμενικής προσπαθείας... Ο διάλογος με άλλα θρησκευόμενα δεν θα έπρεπε να αλλοιώση την ταυτότητα του ΠΣΕ ως συμβουλίου Χριστιανικών Εκκλησιών»²⁵.

Συμπέρασμα

Ύστερα από όσα είπαμε, αντιλαμβανόμαστε ότι είναι αδιανόητο να εγκλωβιστεί η Ορθοδοξία στον εαυτό της, αποποιούμενη την ευθύνη της για την κατά το δυνατόν επίλυση των προβλημάτων που αποτελούν απειλή για την ανθρωπότητα. Κάτι τέτοιο θα ισοδυναμούσε με άρνηση της αποστολής της στον κόσμο. Και οπωσδήποτε ένα από τα βασικά προβλήματα που αντιμετωπίζει η ανθρωπότητα και δεν μπορεί να αφήσει αναισθητη και αδιάφορη την Ορθοδοξία είναι η επικράτηση της ειρήνης στον κόσμο που κινδυνεύει τόσο από τον αυξανόμενο στην εποχή μας θρησκευτικό φανατισμό όσο και από τις εκρηκτικές διαστάσεις που έχει προσλάβει εις βάρος των πτωχών και των αδυνάτων η κοινωνική αδικία με όλες τις μορφές της. Δεν μπορεί η Ορθοδοξία εν ονόματι οιοσδήποτε κινδύνων που την απειλούν να αρνηθεί τη φύση της και την αποστολή της στον κόσμο, αδιαφορώντας για την αντιμετώπιση των προβλημάτων αυτών μέσω του διαθρησκειακού διαλόγου. Γι' αυτόν ακριβώς το λόγο ομόφωνα οι Ορθόδοξες Εκκλησίες κατά την Γ' Προσυνοδική Πανορθόδοξη Διάσκεψη (1986) διακήρυξαν την κοινωνική ευθύνη και την προφητική αποστολή της Ορθοδοξίας στον κόσμο με τα εξής εμπνευσμένα λόγια, με τα οποία θα ήθελα να κλείσω την εισήγησή μου: «Ημείς οι Ορθόδοξοι Χριστιανοί, επειδή κατανοούμεν το νόημα της σωτηρίας, αισθανόμεθα το χρέος να αγωνιζόμεθα δια την ανακούφισιν της ασθενείας, της δυστυχίας και της αγωνίας. Επειδή βιούμεν την εμπειρίαν της ειρήνης, δεν δυνάμεθα να είμεθα αδιάφοροι δια την απουσίαν της από την σύγχρονον κοινωνίαν. Επειδή ευηργετήθημεν από την θείαν δικαιοσύνην, αγωνιζόμεθα δια μίαν πληρεστέραν δικαιοσύνην εις τον κόσμον και δια την εξουδετέρωσιν πάσης καταπιέσεως. Επειδή ζώμεν κάθε ημέραν την θείαν συγκατάβασιν, μαχόμεθα εναντίον κάθε φανατισμού και μισαλλοδοξίας μεταξύ των ανθρώπων και των λαών. Επειδή διακηρύσσομεν συνεχώς την ενανθρώπησιν του Θεού και την

²⁵ Βλ. «“Αι Ορθόδοξοι Εκκλησίαι και το ΠΣΕ”»: Έκθεση της Διορθόδοξου Συνσκέψεως Ορθοδόξων και Ορθοδόξων μη Χαλκηδονίων Εκκλησιών – μελών του ΠΣΕ», στο Γ. Ν. Λαμιόπουλου, *Η Ζ' Γενική Συνέλευση του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών (Καμπέρρα, Φεβρουάριος 1991): Χρονικό – Κείμενα – Αξιολογήσεις*, Εκδ. «Τέρτιος», Κατερίνη 1992, σ. 100 εξ.

θέωσιν του ανθρώπου, υπερασπιζόμεθα τα ανθρώπινα δικαιώματα δι' όλους τους ανθρώπους και όλους τους λαούς. Επειδή βιούμεν την θείαν δωρεάν της ελευθερίας με το απολυτρωτικόν έργον του Χριστού, δυνάμεθα να προβάλωμεν πληρέστερα την καθολικήν αξίαν της δια κάθε άνθρωπον και κάθε λαόν. Επειδή τρεφόμενοι με το σώμα και το αίμα του Κυρίου εν τη Θεία Ευχαριστία, βιούμεν την ανάγκην του μερισμού των δώρων του Θεού μετά των αδελφών μας, κατανοούμεν πληρέστερον την πείναν και την στέρησιν και αγωνιζόμεθα δια την υπερνίκησιν αυτών. Επειδή προσδοκώμεν καινήν γην και καινούς ουρανούς, όπου θα επικρατή η απόλυτος δικαιοσύνη, αγωνιζόμεθα εδώ και τώρα (*hic et nunc*) δια την αναγέννησιν και την ανακαίνισιν του ανθρώπου και της κοινωνίας. Η μαρτυρία μας δε αύτη και η δι' αυτής άρδευσις του αυχηηρού εδάφους της εποχής μας, η οποία περισσότερον από κάθε άλλην εποχήν έχει ανάγκην του Θεού, θα αποτελέση ίσως τον καλύτερον τρόπον συμβολής των Εκκλησιών μας εις την ειρήνην και τα ιδεώδη, τα οποία την συνοδεύουν και την πραγματοποιούν. Αι Ορθόδοξοι Εκκλησίαι απευθύνονται εν αγάπη προς πάσαν κατεύθυνσιν, ώστε όλοι να συνεργήσουν εις την επικράτησιν της αγάπης και της ειρήνης μεταξύ των ανθρώπων και των λαών». ²⁶ Ύστερα από τα εμπνευσμένα αυτά λόγια περιττεύει, νομίζουμε, κάθε άλλο σχόλιο ή μαρτυρία που υπογραμμίζει το χρέος και την ευθύνη της Ορθοδοξίας έναντι των προβλημάτων του σύγχρονου κόσμου και δικαιώνει με τον τρόπο αυτό το ενδιαφέρον και τις πρωτοβουλίες της για το διαθρησκευακό διάλογο.

²⁶ Βλ. «Η συμβολή της Ορθόδοξου Εκκλησίας εις επικράτησιν της ειρήνης, της δικαιοσύνης, της ελευθερίας, της αδελφοσύνης και της αγάπης μεταξύ των λαών, και άρσιν των φυλετικών και λοιπών διακρίσεων», όπ. παρ., σ. 25 εξ.